

dig nagyon kézenfekvő Stefan Georgéra gondolni. Simmel és Weber generációja nem is feltétlenül szociológusként azonosította önmagát. Az Agathon-esszé körül ki-robbantható hasonló vita ezért nem ekkor alakult ki, hanem később, amikor a szociológia mint szak bejelentette egyetemi és kordiagnosztikai igényeit: a weimari korszak végén, Mannheim személye körül. A romanista Ernst Robert Curtius úgy érezte, hogy a szociológia veszélyezteti a német ifjúság nagyság és idealizmus iránti érzékét. A szociológia nem lehet a modern társadalom életvezető tana (*Lebenslehre*). Mannheim 1932-ben tényleg a szociológiának igényelte a filozófia korrekciójának a jogát, általános pedagógiai szerepet szánva neki az egyetemeken. Curtius kritikájának a paradox vonása mindamellett az volt, hogy ugyanakkor elfogadta Mannheim értelmiségszociológiájának egyes elemeit.

Irodalom és szociológia viszonya Lepenies esszéinek fényében többszörösen el-lentmondásos: az irodalom, az irodalomkritika, az irodalmi értelmiség részéről (egyébként századunk második felében is és nemcsak a Lepenies által tárgyalt három országban) újra és újra megfogalmazott szociológia-kritika nem feledtetheti, hogy ugyanez az irodalom mennyire rászorul a kor értelmezésében a szociológiára. Ugyanakkor az irodalom – nyilvánvalóan a regényirodalom és az irodalomkritika elsősorban – rivalisa, és pedig teljesítőképes rivalisa a szociológiának. Gondot ez persze csak azoknak okozhat, akik úgy képzelik, hogy a korértelmezés is a szociológia sajátlagos feladatai közé tartozik.

Lepenies nem szokványos szociológiatörténetet ír, ezt már korábbi munkái is mutatták. Nem azzal foglalkozik, hogy a szociológia kiválasztott nagyjai mivel járulhatnak hozzá a ma fontosnak tartott elméleti kérdések megoldásához. Nem szorítkozik a szociológia intézményesülésének amúgy fontos problémáira sem. A szociológiatörténet nála egy (széles értelemben vett, tehát) szociológiai eszmetörténet része. Ezért figyelhet fel azokra a történetekre, amelyeket sem a professzionalizálódott szociológia, sem a nárcisztikus irodalomkritika nem méltat figyelemre.

S végül, ha irodalom és szociológia viszonyáról esik szó, s ha valaki arra figyelmeztet, milyen komplikált és sokrétű ez a viszony, akkor nekünk Magyarországon kiváltképp oda kell figyelnünk. Sokat mondták nálunk, hogy az irodalom és a társadalomtudomány keveredése a szociográfia formájában valamilyen magyar sajátosság. Nem baj, ha kiderül, hogy ez önmagában nem magyar sajátosság.

Némedi Dénes

J. A. Beckford

Religion and Advanced Industrial Society

Boston: Unwin Hyman, 1989.

Beckford az angol vallásszociológia egyik meghatározó egyénisége. Ez a könyve folytatója a korábbi írásainak, amelyek egyrészt a vallásszociológia elméleti problémáival, másrészt az új vallási mozgalmakkal foglalkoztak. Legújabb könyve szociológiatörténeti elemzésből bontja ki a vallás modern társadalombeli, új értelmezését. Ennek az újfajta értelmezésnek nemcsak az a feladata, hogy érthetővé tegye a modern vallási jelenségeket, hanem az is, hogy visszaadja a vallás elveszett szociológiai jelentőségét és a vallásszociológiát ismét integrálja a szociológia egészébe.

Ugyanis a modern társadalomban erősen csökkent a vallás és a vallásszociológia magyarázó ereje, és ez utóbbi egyre inkább a szociológia peremére került. A szociológia klasszikusai a vallást a társadalmi struktúra és a társadalmi folyamatok egyik fontos elemének tekintették. Egyik álláspont sem választotta el a vallást a társadalmi folyamatoktól.

Noha a baloldali és radikális gondolkodók a modern társadalom kialakulását a vallás hanyatlásával kapcsolták össze és ezt a vallásszociológia is támogatta a maga szekularizációs elméletével, a nagy átalakulás végbement a vallás eltűnése vagy helyettesítése nélkül. Ma, amikor a vallás mint identitást formáló tényező befolyása nő, tarthatatlanok a vallás végét akárcsak burkoltan is tartalmazó elméletek. Beckford szerint a modern társadalom vallási helyzete megcáfolja a vallást ideológiának és a társadalmi rend örékének, integráló erejének tekintő felfogásokat. Főleg az új (egyházon belüli és kívüli) vallási mozgalmak tapasztalata alapján a vallást egyre inkább az ipari társadalom uralkodó rendjét veszélyeztető erőnek tekintik, kihívásnak a modern társadalom alapvető értékeivel szemben. Nem vált valóra a nyolcvanas évek várákozása, hogy a vallás árucikké válik, s ezzel beilleszkedik a modern társadalomba, alkalmazkodik az értékeihez, az egyházak pedig a jóléti állam egyfajta szolgáltató intézményeként maradnak fenn. A modern helyzet ismét a weberi vallásfelfogást hozza előtérbe, amely a vallást jelentések tárának tekintti és elsősorban a kritikai, a társadalmi változást elősegítő képességét hangsúlyozza. Beckford számára a vallás új jelentések megalkotásával új társadalmat létrehozó képessége a fontos. A vallásszociológia új fejleménye a vallás új szociológiai jelentőségét fogalmazza meg: a vallás képes a fennállótól eltérő, új társadalmi valóságot szimbolizálni. Ez együtt jár azzal a felfogással, hogy a vallás embereket és társadalmi erőket mozgósító képessége erős maradt; „függő változóból” ismét „független változóvá” vált a modern társadalom életében. Ez azonban nem feltétlenül jelenti az egyházak befolyásának növekedését. Ugyanis a vallási monopólium megszűnésével a vallás változékonnyá vált, sokféle új célra kezdték el használni, sok új eszmével, értékkel kombinálták. Beckford szerint a vallás kritikai jellegét növelte, hogy csökken a hívők kapcsolata a formális vallási szervezetekkel.

A vallás beckfordi, újfajta értelmezésére nagy befolyást gyakorol a kritikai szociológusoknak (elsősorban Habermas-nak, Offénak és Touraine-nek) az új társadalmi mozgalmakról adott elemzése. A vallási mozgalmak (evangelikalizmus, fundamentalizmus, felszabadítás teológia, bázisközösségek stb.) és az új társadalmi mozgalmak jellemzői hasonlóak: erős, eltérő azonosságtudat a tagoknál, világos kép az ellenfélről és a küzdelem tétjéről. Azonban emellett maguknak az új társadalmi mozgalmaknak is van bizonyos vallásos jellege, mivel az értékeiknek (autonómia, identitás, ellenállás a manipulációval, függéssel, bürokratizálódással szemben) vallási jellege van: végsőleg fontosak az emberi élet szempontjából és transzcendenciájuk az egyes társadalmi berendezkedéseket.

Mivel a vallás felfogása mindig szoros kapcsolatban áll a társadalom felfogásával, s Beckford a kritikai szociológia modern társadalomképét fogadja el, vallásfelfogását a kritikai és a jelentésszerű elemek határozzák meg. A vallás értelemadó és társadalomkritikai felfogása párosul a modern társadalom weberiánus és frankfurtiánus felfogásával: A modern társadalom együtt jár a szabadság és az értelem elvesztésével, mivel a gazdasági és a politikai intézmények és azok eszközracionálitása kerül egyre inkább uralomra. A modern társadalmat a kulturális tiltakozás jellemzi, s kevésbé a politikai, mivel a jellemző ellentét már nem tőke és munka

ellentéte, hanem az életminőségre és a jövő társadalmára vonatkozó kulturális el-
lentét. Az emberi élet biztosítása miatt az értelem funkcionális értelemmé válik,
ami viszont egyre inkább lehetetlenné teszi az emberi életet. A mai vallási mozgal-
mak a fennálló viszonyok jelentéseit zúzzák szét s alternatív jelentéseket fogalmaz-
nak meg: ma ismét megvalósul a vallás tiltakozó és problémamegfogalmazó ereje.
Nem közvetlenül a gazdasági és politikai feltételeket bírálják s akarják megváltoz-
tatni, hanem a társadalom jelentéseit. Ez a vallás prófétikus jellegének előtérbe ke-
rülését jelenti. A vallás kulturális tiltakozása az életvilágnak a gazdasági és politi-
kai intézmények eszkožracionálisága által végbemenő gyarmatosítása ellen irányul.
A vallási mozgalmak eszerint a modern kapitalizmus igényelte hatékonysági érté-
keket háttérbe szorító jelentéseket alkotnak, s nagy jelentőségük van az életvilág
bomlásának feltartóztatásában, sőt az ember emancipálásában. Ezt a megőrző vagy
emancipáló hatást azáltal érhetik el, hogy nyíltan új, eltérő életformát, jelentéseket
fogalmaznak meg. Marx, Adorno vagy Marcuse felfogásával szemben, akik a vallást
a kizsákmányolás és elnyomás ideológiája részének tekintették, Habermas a vallás
emancipáló hatására hívja fel a figyelmet. A hagyományos baloldal a vallást az em-
beri emancipáció gátjának tekintette, azonban ma kiderült, hogy a vallás ezzel el-
lenkezőleg az emancipációt szolgáló eszmék tára. A kritikai szociológia üzenete az,
hogy a vallási témák egyre központibbakk lesznek a modern társadalom problémái-
val kapcsolatban, főleg az univerzalista etika keresése szempontjából. Beckford ezt
a Habermas által a modern társadalom kritikájára nyitott ablakot hangsúlyozza a
vallásban.

A vallás modern társadalmat bíráló és avval szemben alternatívát nyújtó ké-
pesége egyben a vallás kollektív jellegét is előtérbe állítja korábbi, „individualista”
vagy „privatizált” felfogásával szemben, mivel a vallás oly módon védi az életvilá-
got a gazdaság és a politika eszkožracionálisásával szemben, hogy közösségeket hoz
létre, kommunikációs csoportokat. A kritikai elem a vallás emancipáló képességé-
re mutat rá, mely több az életvilág határainak megőrzésénél: a vallás képes a tár-
sadalom olyan jövőképét megalkotni, amely a tagok szabad kommunikációján ala-
pul. A kölcsönös elfogadáson és uralommentességen alapuló kommunikációs hely-
zet az egyházon belüli és kívüli vallási mozgalmakban egyaránt megtalálható.

Az a tény, hogy a modern társadalomban a vallás társadalomkritikai és tilta-
koző képessége előtérbe kerül, jól megragadható a ma Magyarországon sokak által
kíváncsként leírt és értelmezett civil társadalom kritikájában. A modern kapita-
lizmusban a keresztény etika a legélesebb ellentétbe kerül az evilági gazdasági, po-
litikai élettel, amely lényegileg ellenséges a testvériségetikával szemben. E konfli-
ktus annál élesebb, minél inkább átjárja az eszköz- és funkcionális racionalitás a ka-
pitalista társadalmat. A testvériségetika gátolja a gazdaság és a politika funkcioná-
lis racionalitását, a civil társadalom uralkodó embertípusainak kialakulását. A li-
berális és fejlett kapitalizmus civil társadalmát a specialista és a hedonista jellem-
zi. A civil társadalom e két embertípusa tud a legjobban alkalmazkodni és fennma-
radni a gazdaság és a politika funkcionális racionalitása által meghódított életvilág
jéghideg légkörében. Ezen alrendszerek s e személyiségtípusok együttműködnek a
testvériségmentes világ megalkotásában. Ezért, amikor a vallás a modern kapita-
lizmus racionalitását bírálja és egy másikat fogalmaz meg helyette, akkor egyben
a civil társadalmat s e két embertípust is bírálja, és helyette egy univerzális test-
vériségetikán alapulót mutat meg. A vallás és a civil társadalom embertípusainak
viszonya magában hordja annak lehetőségét, hogy a vallás társadalomkritikája –

ami már abban a pusztán tényben is jelen van, hogy a modern társadalom eszközracionálisával szemben alternatívát fogalmaz meg – ellen a szakértő és a hedonista a legélesebben fel fog lépni. Az életvilág védelme az eszközracionálitással szemben a civil társadalom kritikája és a modern ember emancipálódásának lehetősége is egyben.

A vallásnak a modern társadalmat kritizáló és a meghaladását lehetővé tevő jelentésszemszerként történő felfogása nem jelenti a vallás instrumentális és funkcionista bemutatását – hogy tudniillik a vallás jó dolgokat okozhat a társadalom fenntartásában –, mivel ez a bírált gondolkodásmód elfogadását jelentené. Ez a felfogás azt jelenti, hogy a vallás és a szellemi oldal nem hagyható figyelmen kívül a modern társadalom magyarázatában, mivel elsődleges, alakító tényezővé vált. Ez a gondolat egyben alkalmas arra is, hogy a vallásszociológiát visszahelyezze a szociológiai gondolkodás középpontjába, s megszüntesse elszigeteltségét.

Molnár Attila

Louis Roussel

La famille incertaine

Párizs, 1989

Az elmúlt ötven esztendőben két, előre nem látott, váratlan változás következett be az európai és észak-amerikai családok életében. Az első változás 1945 és 1950 között jelentkezett, amikor a korábbi tendenciákkal szemben a családok hirtelen nagyobb számú gyermeket vállaltak és ennek következtében a születések számának tartós emelkedése volt tapasztalható. Ezzel egyidejűleg nőtt a házasságkötések gyakorisága is és viszonylag korábban, fiatalabb korban házasodtak az emberek. Változatlan maradt a válások aránya és azoknak többsége, akik elváltak, újrահázasodott. Minden arra utalt az ezt követő években, hogy a család intézményét a jövőben ezen tendenciák jellemzik majd.

Az elsőhöz hasonlóan váratlan volt az 1965 körül meginduló változás. Először csak a születések csökkenő számában jelentkezett, de hamarosan olyan drámai méreteket öltött, hogy 1975-ben az ipari országok többségében a születések szintje a reprodukcióhoz szükséges alá esett és azóta is ott maradt. A hetvenes években megindult a házasságkötések gyakoriságának rohamos hanyatlása is, s közben erősen emelkedett a válások gyakorisága. Az elváltak újrահázasodása majdnem a felére csökkent. Mindez szükségszerűen átalakította a családok összetételét: csökkent a két szülőből és gyermekeiből álló családok aránya és jelentősen megnőtt az egy szülő és gyermekei, valamint nőtt az egyszemélyes háztartásoké.

Mindezen jelenségekkel számos könyv, tanulmány foglalkozott eddig is, de többnyire az egyes jelenségekkel külön-külön. Az elmúlt években készültek először olyan munkák, amelyek a házasságkötés, a gyermekvállalás és a válás terén tapasztalható változások közös gyökereit keresték és hosszabb, történeti távlatokba helyezve elemezték a folyamatot. Ezen művek közé tartozik Louis Roussel könyve, amelyben a szerző a szociológia és a demográfia szemléletét és módszereit ötvözte.

Roussel az individualizálódást jelöli meg a változás legfőbb okául. Véleménye szerint több évszázaddal ezelőtt, 1740 körül indult ez a folyamat, amelyben lénye-